عارفِ موسیقی‌دان

گردآوری و تدوین:
مهدی نورمحمدی

مؤسسه‌ی فرهنگی‌ـ هنری ماهور
تهران ۱۴۰۰

فهرست

مقدمه ۱۳

فصل ۱: استادان عارف ۲۱

۱. حاج صادق خرازی ۲۳
۲. حاج ملاعبدالکریم جناب قزوینی ۲۴
۳. سید جعفر مجتهد لنگرودی ۳۰
۴. میرزا حسن واعظ ۳۱

فصل ۲: صدای عارف ۳۵

آیا از صدای عارف، اثری باقی مانده است؟ ۳۷
ضبط یک لولهٔ فونوگراف از صدای عارف ۳۷
چرا از صدای عارف، صفحه‌ای باقی نمانده است؟ ۴۰
صدای عارف و وسعت آن ۴۵
اظهارنظرها دربارهٔ صدای عارف ۴۶
اظهارنظرها دربارهٔ دودانگ بودن صدای عارف ۴۹
بحث دربارهٔ دودانگ بودن صدای عارف ۵۰
از بین رفتن صدای عارف ۵۴
دو تحریر از صدای عارف ۵۸

فصل ۳: تصنیف‌های عارف ۵۹

اشاره ۶۱
تصنیف اول ـ افشاری ۶۲
تصنیف دوم ـ شور ۶۳
تصنیف سوم ـ افشاری ۶۴
تصنیف چهارم ـ افشاری ۶۵
تصنیف پنجم ـ سه‌گاه ۶۶
تصنیف ششم ـ افشاری ۶۸
تصنیف هفتم ـ ابوعطا (سارنگ) ۶۹

تصنیف هشتم ـ افشاری ۷۲
تصنیف نهم ـ دشتی ۷۴
تصنیف دهم ـ دشتی ۷۶
تصنیف یازدهم ـ بیات ترک ۷۸
تصنیف دوازدهم ـ ماهور ۷۹
تصنیف سیزدهم ـ دشتی ۸۱
تصنیف چهاردهم ـ افشاری ۸۲
تصنیف پانزدهم ـ ؟ ۸۴
تصنیف شانزدهم ـ ابوعطا (گوشهٔ حجا ۸۶
تصنیف هفدهم ـ ابوعطا ۸۹
تصنیف هجدهم ـ سه‌گاه ۹۱
تصنیف نوزدهم ـ شور ۹۳
تصنیف بیستم ـ رهاب ۹۶
تصنیف بیست و یکم ـ دشتی ۹۷
تصنیف بیست و دوم ـ بیات ترک ۹۸
تصنیف بیست و سوم ـ افشاری ۹۹
تصنیف بیست و چهارم ـ افشاری ۱۰۰
تصنیف بیست و پنجم ـ شور ۱۰۰
تصنیف بیست و ششم ـ مارش ماهور ۱۰۳
تصنیف بیست و هفتم ـ دشتی ۱۰۴
تصنیف بیست و هشتم ـ افشاری ۱۰۵
تصنیف بیست و نهم ـ بیات اصفهان ۱۰۷
تصنیف سی‌ام ـ مارش خون ـ ماهور ۱۰۹
تصنیف سی و یکم ـ مارش جمهوری ـ ماهور ۱۱۱
تصنیف سی و دوم ـ بیات ترک ۱۱۲
تصنیف سی و سوم ـ افشاری ۱۱۳
تصنیف سی و چهارم ـ افشاری ۱۱۵
تصنیف سی و پنجم ـ بیات اصفهان ۱۱۷
تصنیف سی و ششم ـ ابوعطا ۱۱۸
تصنیف‌های عارف در یک نگاه ۱۲۰

تصنیف‌های منتسب به عارف ۱۲۲
چگونگی انتشار تصنیف‌های عارف ۱۳۰
۱. اجرای کنسرت ۱۳۱
۲. مطرب‌ها و نوازندگان دوره‌گرد ۱۳۱
۳. نسخه‌برداری و خواندن دسته‌جمعی ۱۳۲
اظهار نظر دربارهٔ تصنیف‌های عارف ۱۳۴
روح‌الله خالقی (۱) ۱۳۴
روح‌الله خالقی (۲) ۱۴۳
روح‌الله خالقی (۳) ۱۴۶
دکتر علی فلاتی ۱۴۶
حسن مشحون ۱۴۷
دکتر غلامحسین یوسفی ۱۴۸
دکتر صادق رضازادهٔ شفق ۱۴۹
احمد کسروی ۱۵۰
یحیی آرین‌پور ۱۵۰
دکتر ساسان سپنتا ۱۵۱
سید جواد بدیع‌زاده ۱۵۱
محمدرضا لطفی ۱۵۲
سید علی‌رضا میرعلی‌نقی ۱۵۳
فرید خردمند ۱۵۴

فصل ۴: کنسرت‌های عارف ۱۶۳

درآمد ۱۶۵
کنسرت‌های عارف بر حسب تاریخ اجرا ۱۶۹
کنسرت اول ۱۶۹
کنسرت دوم ۱۷۲
کنسرت سوم ۱۷۵
کنسرت چهارم ۱۷۵
کنسرت پنجم ۱۸۴
کنسرت ششم ۱۸۷

کنسرت هفتم ۱۹۱
سه روایت از گاردن پارتی پارک ظل‌السلطان ۱۹۵
کنسرت هشتم ۲۰۰
اعلان‌های کنسرت هشتم ۲۰۱
کنسرت نهم ۲۰۸
کنسرت دهم ۲۱۶
کنسرت یازدهم ۲۱۷
کنسرت دوازدهم ۲۲۷
اعلان‌های کنسرت دوازدهم ۲۲۹
کنسرت سیزدهم ۲۳۵
اعلان‌های کنسرت سیزدهم ۲۴۰
کنسرت چهاردهم ۲۴۷
کنسرت پانزدهم ۲۵۴
اعلان‌های کنسرت پانزدهم ۲۵۵
دو روایت دیگر از کنسرت جمهوری ۲۷۴
کنسرت شانزدهم ۲۷۵
برنامهٔ کنسرت ۲۷۷
شب اول، پردهٔ اول ـ ۲۷ اسفند ۱۳۰۳ ..... ۲۷۷
شب اول، پردهٔ دوم ـ ۲۷ اسفند ۱۳۰۳ ..... ۲۷۸
شب دوم، پردهٔ اول ـ ۳۰ اسفند ۱۳۰۳ ..... ۲۸۰
شب دوم، پردهٔ دوم ـ ۳۰ اسفند ۱۳۰۳ ..... ۲۸۲

فصل ۵: عارف و موسیقی ۲۹۷

عارف و اندیشهٔ تأسیس مدرسهٔ موسیقی ۲۹۹
عقاید عارف در موسیقی ۳۰۵
عارف و نوازندگی ۳۰۷
مناسب‌خوانی عارف ۳۱۰
ظلی تنها شاگرد شناخته‌شدهٔ عارف ۳۱۰
ادعای عارف ۳۱۱
ضبط آثار عارف در صفحات گرامافون ۳۱۶

دورهٔ قاجار ۳۱۶
دورهٔ اول ـ سال ۱۲۸۴ در تهران ۳۱۶
دورهٔ دوم ـ سال ۱۲۸۶ در پاریس ۳۱۶
دورهٔ سوم ـ سال ۱۲۸۸ در لندن ۳۱۶
دورهٔ چهارم ـ سال ۱۲۹۱ در تهران ۳۱۷
دورهٔ پنجم ـ سال ۱۲۹۳ تفلیس ۳۲۰
دورهٔ پهلوی اول ۳۲۱
آثار ضبط شده در سال ۱۳۰۵ ..... ۳۲۱
آثار ضبط شده در سال ۱۳۰۶ (۱۹۲۷م) ۳۲۳
آثار ضبط شده در زمستان سال ۱۳۰۶ (۱۹۲۸م) ۳۲۳
آثار ضبط شدهٔ عارف در آرشیو فونوگرام برلین ۳۲۴
چند گفتگو دربارهٔ عارف ۳۲۸
برنامهٔ تلویزیونی سیمای معاصران ۳۲۸
برنامهٔ تلویزیونی گفت و شنودی دربارهٔ ابوالقاسم عارف قزوینی ۳۳۰

فصل ۶: همکاران هنری عارف ۳۴۱

همکاران هنری عارف در کنسرت‌ها و محافل خصوصی ۳۴۳
آقاحسینقلی ۳۴۳
درویش‌خان ۳۴۵
مفخم‌الممالک ۳۴۹
حسین‌خان اسماعیل‌زاده ۳۵۰
ابراهیم آژنگ ۳۵۱
علی‌اکبر شهنازی ۳۵۳
حاجی‌خان ۳۵۴
عبدالله دوامی ۳۵۵
شکرالله قهرمانی ۳۵۶
اسماعیل قهرمانی ۳۶۰
مشیرهمایون شهردار ۳۶۱
رکن‌الدین مختاری ۳۶۱
شهباز برمکی ۳۶۲

اکبرمیرزا ۳۶۲
علی‌رضاخان وزیری ۳۶۳
مرتضی محجوبی ۳۶۳
رضا محجوبی ۳۶۴
میرزا قوام ۳۶۵
موسی کاشی ۳۶۵
اسماعیل قدیری ۳۶۵
اسدالله‌خان ۳۶۶
حسام‌السلطنه ۳۶۶
نایب اسدالله ۳۶۶
امجدالوزاره ۳۶۷
حسن رادمرد ۳۷۰
مرادخان ۳۷۰
رحیم‌خان ۳۷۱
اسماعیل مهرتاش ۳۷۱
خانم اُرگی ۳۷۲
غلامرضا سارنگ ۳۷۳
سلیمان نی‌داود ۳۷۳
موسی نی‌داود ۳۷۳
محمود فرنام ۳۷۴
مرتضی نی‌داود ۳۷۵
کلنل علینقی وزیری ۳۸۱
دیگر همکاران هنری عارف در اجرای کنسرت‌ها ۴۰۴
اظهار نظر عارف دربارهٔ موسیقی‌دانان معاصرش ۴۰۵
میرزاعبدالله ۴۰۵
محمدصادق‌خان ۴۰۶
سماع حضور ۴۰۶
جوادخان قزوینی ۴۰۷
میرزا علی‌اکبر شیدا ۴۰۷
باقرخان رامشگر ۴۰۷

سالارمعزز ۴۰۸
میرزا حبیب اصفهانی ۴۰۸
عندلیب گلپایگانی ۴۰۸
عبدالله طالع همدانی ۴۱۰

فصل ۷: خاطراتی از عارف ۴۱۳

تصنیف شوستر را در صفحه پُر کن ۴۱۵
گوش استماع ندارم ۴۱۶
دیدار با عارف در گراند هتل ۴۱۸
در همان سال عارف را مرده دیدم! ۴۲۱
سه نعمت بزرگ داشت ۴۳۱
تصنیف مردم را خراب کرده‌اند! ۴۳۳
دیگر آهنگی ندارم! ۴۳۷
عارف در کنسرت رابرت کالج استانبول ۴۳۷
عارف در کنسرت قمرالملوک وزیری ۴۴۰
عارف خودش باید بخواند ۴۴۴

فصل ۸: اسناد شکایت عارف از گماشتگان سپهدار ۴۴۵

اسناد شکایت عارف از گماشتگان سپهدار تنکابنی ۴۴۷
۱. گزارش کمیساریای شمارهٔ یک نظمیه دربارهٔ ضرب و شتم عارف ۴۴۹
۲. گواهی معاینهٔ عارف توسط بیمارستان احمدیه ـ ۶ خرداد ۱۲۹۳ ..... ۴۵۰
۳. ورقهٔ بازپرسی از عارف در نظمیه ـ ۶ خرداد ۱۲۹۳ ..... ۴۵۱
۴. ورقهٔ بازپرسی از پاشا خان در نظمیه ـ ۶ خرداد ۱۲۹۳ ..... ۴۵۲
۵. ورقهٔ بازپرسی از حسین خان در نظمیه ـ [۶ خرداد ۱۲۹۳] ۴۵۳
۶. ورقهٔ بازپرسی از روح‌الله میرزا در نظمیه ـ ۶ خرداد ۱۲۹۳ ..... ۴۵۴
۷. ورقهٔ بازپرسی از سید باقرخان بانکی در نظمیه ـ ۶ خرداد ۱۲۹۳ ..... ۴۵۵
۸. گزارش پلیس تأمینات دربارهٔ کتک خوردن عارف ـ اول رجب ۱۳۳۲ ..... ۴۵۶
۹. بازجویی از عزیزالله‌خان در نظمیه ـ اول رجب ۱۳۳۲ ..... ۴۵۷
۱۰. بازجویی از علی‌مردان‌خان در نظمیه ـ اول رجب ۱۳۳۲ ..... ۴۶۰
۱۱. بازجویی از میرزا علی‌خان در نظمیه ۴۶۱

۱۲. ورقهٔ بازجویی مواجههٔ علی‌مردان با عزیزالله در نظمیه ۴۶۳
۱۳. نامهٔ رئیس تأمینات به نظمیه برای تحقیق از عین‌السلطان ـ اول رجب ۱۳۳۲ ..... ۴۶۵
۱۴. نامهٔ وکیل عارف به عدلیه و تقاضای ادامهٔ توقیف ضاربین ـ ۲ رجب ۱۳۳۲ ..... ۴۶۵
۱۵. نامهٔ رئیس دایرهٔ استنطاق عدلیه به نظمیه ـ ۲ رجب ۱۳۳۲ ..... ۴۶۶
۱۶. نامهٔ رئیس دایرهٔ استنطاق عدلیه به رئیس ادارهٔ طبی عدلیه ـ ۳ رجب ۱۳۳۲ ..... ۴۶۷
۱۷. پاسخ رئیس ادارهٔ طبی عدلیه دربارهٔ میزان جراحات عارف ـ ۴ رجب ۱۳۳۲ ..... ۴۶۷
۱۸. نامهٔ مجدد رئیس دایرهٔ استنطاق عدلیه به نظمیه ـ ۵ رجب ۱۳۳۲ ..... ۴۶۸
۱۹. معرفی نقیب‌زاده به عدلیه از سوی عارف به عنوان وکیل ـ ۶ رجب ۱۳۳۲ ..... ۴۶۹
۲۰. نامهٔ مستنطق عدلیه به نظمیه دربارهٔ احضار ضاربین برای استنطاق ـ ۶ رجب ۱۳۳۲ ..... ۴۶۹
۲۱. ورقهٔ استنطاق از عزیزالله‌خان در عدلیه ـ ۷ رجب ۱۳۳۲ ..... ۴۶۹
۲۲. ورقهٔ استنطاق از میرزا علی‌خان در عدلیه ـ ۷ رجب ۱۳۳۲ ..... ۴۷۳
۲۳. ورقهٔ استنطاق از علی‌مردان‌خان در عدلیه ـ ۷ رجب ۱۳۳۲ ..... ۴۷۶
۲۴. نامهٔ رئیس دایرهٔ استنطاق عدلیه به نظمیه دربارهٔ رفع توقیف ضاربین ـ ۹ رجب ۱۳۳۲ ..... ۴۷۹
۲۵. نامهٔ نقیب‌زاده وکیل عارف به رئیس دایرهٔ استنطاق ـ ۹ رجب ۱۳۳۲ ..... ۴۸۰
۲۶. نامهٔ رئیس دایرهٔ استنطاق عدلیه به شعبهٔ دادگاه بدایت ـ ۹ رجب ۱۳۳۲ ..... ۴۸۰
۲۷. نامهٔ محکمهٔ جزا به نظمیه برای حضور ضاربین در دادگاه ـ ۱۲ رجب ۱۳۳۲ ..... ۴۸۱
۲۸. معرفی شیخ علی طالقانی به عنوان وکیل از سوی ضاربین ـ ۱۶ رجب ۱۳۳۲ ..... ۴۸۲
۲۹. گزارش کوتاهی از دادگاه ضاربین عارف در ۱۸ رجب ۱۳۳۲ ..... ۴۸۲
۳۰. گزارش دادگاه ضاربین عارف در ۲۵ رجب ۱۳۳۲ ..... ۴۸۳
۳۱. نامهٔ وکیل متهمین به رئیس دادگاه جزا ـ ۲۶ رجب ۱۳۳۲ ..... ۴۸۶
۳۲. نامهٔ وکیل عارف مبنی بر گذشت عارف از ضاربین ـ ۲۸ رجب ۱۳۳۲ ..... ۴۸۷
۳۳. گزارش دادگاه ضاربین عارف در ۲۹ رجب ۱۳۳۲ ..... ۴۸۷
۳۴. رأی دادگاه مبنی بر موقوف شدن دعوا ـ ۲ شوال ۱۳۳۲ ..... ۴۹۰
۳۵. رونوشت حکم دادگاه جنحه برای دادگاه تجدید نظر ـ ۷ شوال ۱۳۳۲ ..... ۴۹۱
۳۶. نامهٔ مدعی‌العموم دادگاه بدوی به رئیس دادگاه تجدید نظر ـ ۱۲ شوال ۱۳۳۲ ..... ۴۹۲
۳۷. نامهٔ دادگاه بدوی به دادگاه تجدید نظر ـ ۱۵ شوال ۱۳۳۲ ..... ۴۹۳
۳۸. نامهٔ مدعی‌العموم استیناف به ریاست محکمهٔ استیناف ـ ۱۶ شوال ۱۳۳۲ ..... ۴۹۳
۳۹. نامهٔ دفتر دادگاه تجدید نظر به دفتر دادگاه ابتدایی ـ ۱۲ ذی‌قعدهٔ ۱۳۳۲ ..... ۴۹۴

منابع ۵۲۹

نمایه ۵۳۹

مقدمه

عارف قزوینی یکی از مشهورترین و اثرگذارترین شخصیت‌های ادبی و هنری ایران از دورهٔ مشروطیت تا عصر حاضر است. وی که شخصیتی مرکب از استعدادهای گوناگون داشت، با وقوع انقلاب مشروطه و وزیدن نسیم روح‌بخش آزادی، هنرهای خود را به خدمت آرمان‌های این انقلاب بزرگ مردمی درآورد و با صداقت و صمیمیتی که در این راه بروز داد ملقب به عنوان باارزش شاعر ملی شد، عنوانی که هنوز هم از اهمیت و اعتبار آن کاسته نشده است.

عارف شیدا و شیفتهٔ وطن خویش بود و عمر را بر سر این عشق شورانگیز به پایان رساند. به گفتهٔ صاحب‌نظران، در عصر مشروطه هیچ سخنی نتوانسته مانند کلام او در دل‌های مردم اثر کند و آنان را به خیزش و تکاپو وادارد. اگرچه آثار ادبی و هنری عارف به بیش از یک سدهٔ گذشته تعلق دارد، از تازگی این آثار به هیچ وجه کاسته نشده و خواندن و شنیدن آن‌ها همچنان مطلوب و دلپذیر است. از همین روی باید گفت عارف از جمله شخصیت‌هایی است که نامشان در حافظهٔ جمعی ایرانیان ثبت شده است.

شخصیت عارف از سه بُعد هنر، ادب و سیاست حائز اهمیت و بررسی است. کتاب حاضر پژوهشی است دربارهٔ بُعد موسیقایی شخصیت وی که آگاهی‌ها و اطلاعات کم‌نظیری در این خصوص در اختیار علاقه‌مندان قرار می‌دهد و زوایای پنهانی از زندگی هنری وی را که تاکنون به آن‌ها پرداخته نشده و یا کمتر مورد توجه قرار گرفته است آشکار می‌سازد.

این کتاب که با توجه به ویژگی‌های عنوان شده باید آن را در حکم دانشنامهٔ موسیقایی عارف دانست، در ۸ فصل تنظیم شده است:

فصل ۱. استادان عارف ـ این فصل که به استادان موسیقی عارف و شرح کوتاهی از زندگی آنان اختصاص دارد، دارای ۳ دستاورد مهم است:

الف. با توجه به اسناد و مدارک به دست آمده، عارف علاوه بر حاج صادق خرازی، مدتی نیز نزد حاج ملا عبدالکریم جناب قزوینی و سید جعفر مجتهد لنگرودی به تحصیل موسیقی پرداخته که در سرگذشت خود، اشاره‌ای به این موضوع نکرده است.
ب. با توجه به این که از سید جعفر مجتهد لنگرودی که استاد جناب دماوندی نیز بوده در هیچ یک از منابع نوشتاریِ موجود نامی به میان نیامده است، او را باید جزو حلقه‌های مفقودهٔ موسیقی سنتی به شمار آورد. امید است چاپ عکس و زندگی‌نامهٔ بسیار کوتاهی از وی برای اولین بار، منجر به تحقیقات بیشتر و افزایش دانسته‌ها دربارهٔ وی گردد.
ج. دستیابی به دوبیتی تازه‌یابی که نشان‌دهندهٔ تبحر و تسلط فراوان عارف در فن خوانندگی و مرکب‌خوانی در ۱۲ مقام موسیقایی است، افق نوینی را دربارهٔ این ویژگی وی به روی علاقه‌مندان می‌گشاید. این توانایی از آن جا اهمیت بیشتری می‌یابد که ردیف‌دانِ چیره‌دستی چون اقبال آذر اذعان کرده که نتوانسته است اجرای این مرکب‌خوانی را که برگرفته از تعالیم نابِ اساتید قدیم است بیاموزد.

فصل ۲. صدای عارف ـ با توجه به روایت‌هایی که از خود عارف و برخی موسیقی‌دانان و نوازندگان در دست است، عارف یکی از خوانندگان توانمند موسیقی ایرانی بوده که به دلیل این که اثری از صدای وی باقی نمانده، خوانندگی او تحت شعاع هنرهای دیگرش همچون شاعری و تصنیف‌سازی قرار گرفته و کمتر به آن توجه شده است. به همین دلیل، در این فصل سعی بر این بوده است با کنار هم قرار دادن نظرات گوناگون دربارهٔ صدای عارف، تا حد امکان دورنمایی از جنس و وسعت صدا و همچنین شیوهٔ خوانندگی وی برای علاقه‌مندان ترسیم شود.

بحث در خصوص علت باقی نماندن صفحه از صدای عارف، امکان وجود یک لولهٔ فنوگراف از صدای او و همچنین علت از بین رفتن صدای عارف، از دیگر مباحث این فصل به شمار می‌رود.

فصل ۳. تصنیف‌های عارف ـ در این فصل تمامی تصنیف‌هایی که تا این لحظه از عارف به دست آمده در یک جا گردآوری شده است. مهم‌ترین دستاوردهای این فصل عبارتند از:
الف. کشف دو تصنیف منتشرنشده که تاکنون در هیچ یک از چاپ‌های دیوان عارف به چاپ نرسیده است و باید آن‌ها را به دیوان عارف افزود. (تصنیف‌های ۱۵ و ۱۷)

لازم به ذکر است، از آهنگ و دستگاه تصنیف ۱۵ که گویا مارش باشد، هیچ گونه اطلاعی در دست نیست. تصنیف ۱۷ نیز در ابوعطا ساخته شده که اطلاعی درخصوص آهنگ آن نیز وجود ندارد.

ب. بر خلاف تصور رایج و بر خلاف نوشتهٔ اشتباه دکتر صادق رضازادهٔ شفق، تصنیف مشهور به «اتحاد اسلام» در دوران اقامت عارف در استانبول ساخته نشده است. با توجه به دستیابی به این نکتهٔ تازه یاب که این تصنیف در ۱۱ صفر ۱۳۳۳ برابر با ۹ دی ۱۲۹۳ در روزنامهٔ نوبهار به چاپ رسیده است، مشخص شد که این تصنیف حدود ۱۰ ماه قبل از سفر مهاجرت عارف در تهران ساخته شده است. این دستاورد جدید مشخص می‌سازد که این تصنیف علاوه بر مطلع «ترک چشمش ار فتنه کرد راست» دارای مطلع دیگری با عنوان «چشم شوخش ار فتنه کرد راست» نیز بوده است.

پ. با به دست آمدن سندِ تازه‌یابِ اشعار عارف به خط علی بیرنگ مشخص می‌شود که بر خلاف تصور رایج، عارف تصنیف «جان برخی آذربایجان باد» را نه در بازگشت از سفر استانبول در تهران، بلکه در هنگام اقامت در استانبول ساخته ولی آن را در سال ۱۲۹۸ در تهران منتشر کرده است.

ت. برای اولین بار گوشه‌های تصنیف‌های عارف و گردش ملودی در این تصنیف‌ها به خواهش نگارنده توسط جناب آقای فرید خردمند تعیین شده که اقدامی نو در شناخت شیوهٔ تصنیف‌سازی عارف به شمار می‌رود.

ث. برای اولین بار سعی شده تا تصنیف‌های عارف بر اساس تاریخ سروده شدن مرتب شوند.

فصل ۴. کنسرت‌های عارف ـ در این فصل با توجه به اسناد تازه‌یاب، تعدادِ واقعیِ کنسرت‌های عارف از کنسرت جشن نصرت ملی در ۲۹ شهریور سال ۱۲۸۸ تا کنسرت تبریز در ۲۷ و ۳۰ اسفند ۱۳۰۳ فهرست‌نویسی شده است که کامل‌ترین فهرست کنسرت‌های عارف تاکنون محسوب می‌شود.

این فهرست‌نویسی اطلاعات ارزشمندی دربارهٔ علت برگزاری، مکان، زمان و مناسبت اجرا، نوازندگان همکار، اشعار و تصنیف‌های خوانده شده، قیمت و مکان فروش بلیط و اعلانات این کنسرت‌ها در اختیار می‌گذارد که در منابع دیگر نمی‌توان به چنین اطلاعاتی دست یافت.

مهم‌ترین دستاوردهای نویافتهٔ این فصل، عبارتند از:

الف. با توجه به این که عارف در دیوان خود به سهو اطلاعات مربوط به کنسرت جشن نصرت ملی را که به مناسبت پیروزی مشروطه‌خواهان در ویرانه‌های منزل ظهیرالدوله اجرا شد با کنسرت به نفع آسیب‌دیدگان حادثهٔ آتش‌سوزی بازار که توسط انجمن اخوت در همان مکان به روی صحنه رفت در هم آمیخته است، به تصحیح این اشتباه اقدام گردید. بر همین اساس مشخص شد کنسرت جشن نصرت

ملی در ۲۹ شهریور ۱۲۸۸ و کنسرت به نفع حریق‌زدگان بازار در دی ماه همین سال به اجرا درآمده است.

ب. گاردن پارتی پارک ظل‌السلطان که منجر به کتک خوردن عارف به دست نوکران سپهدار تنکابنی شد، بین ۱۹ تا ۲۶ اردیبهشت سال ۱۲۹۳ (بین ۱۲ تا ۱۹ جمادی‌الثانی ۱۳۳۲) اجرا شده است.

پ. اولین کنسرت عارف در گراند هتل در شب ۲۸ ذی‌حجهٔ ۱۳۳۳ (۱۳ آبان ۱۲۹۴) به روی صحنه رفته و در این کنسرت بی‌نظیر که با موفقیت فراوانی همراه بوده، درویش‌خان با تشکیل و ادارهٔ ارکستر و گردآوردن نوازندگان مهم آن عصر، در برگزاری این کنسرت باشکوه با عارف همکاری داشته است.

این مطلب منحصربه‌فرد، نشان‌دهندهٔ این است که دستکم تا این تاریخ بین عارف و درویش‌خان اختلافاتی وجود نداشته است.

«تنگ شدن جا»، «ازدحام فوق‌العاده»، «انبوه جمعیت»، «بالا رفتن قیمت بلیط» و «ارکستر بی‌نظیر»، از جمله توصیفاتی است که روزنامه‌های آن عصر دربارهٔ این کنسرت به کار برده‌اند.

ت. اولین و دومین کنسرت عارف پس از بازگشت از سفر مهاجرت، در ۲۴ ذی‌حجهٔ ۱۳۳۷ (۲۸ شهریور ۱۲۹۸) و ۲۸ ذی‌حجهٔ ۱۲۹۸ (۱ مهر ۱۲۹۸) در گراند هتل به روی صحنه رفته است.

ث. در بین دو پردهٔ برخی از کنسرت‌های عارف و در هنگام استراحت عارف و نوازندگان، یک نمایش کمدی توسط سید علی نصر و گروهش به اجرا درمی‌آمده است.

ج. با دستیابی به یادداشتی که اسماعیل یکانی بر اولین کنسرت عارف پس از بازگشت وی از سفر مهاجرت در روزنامهٔ ایران به چاپ رسانده، تردیدی باقی نمی‌ماند که شعر تصنیف «بهار دلکش» به طور قطع و یقین، سرودهٔ ملک‌الشعرای بهار است اما باب تحقیق در تعیین تکلیف بندهای ۵ و ۶ این تصنیف که در دیوان بهار نیامده و در دیوان عارف به چاپ رسیده همچنان باز خواهد بود.

چ. با توجه به عبارات توهین‌آمیزی که در اشعار عارف دربارهٔ قوام‌السلطنه و وثوق‌الدوله وجود داشته، دولت در صدور مجوز برای اجرای کنسرت به یاد کلنل محمدتقی‌خان پسیان تردید داشته است.

ح. بررسی اعلان کنسرت‌های عارف و ادبیات و عباراتی همچون: «زنده‌کنندهٔ موسیقی» و «تجدیدکنندهٔ ادبیات» که از سوی مدیران جراید در وصف وی به کار رفته، نشان‌دهندهٔ این نکته است که کنسرت‌های عارف در آن دوران، در حکم یک

رویداد بزرگ فرهنگی، هنری، اجتماعی و سیاسی بوده است.

خ. این کنسرت‌ها با استقبال فراوان تماشاگران روبه‌رو می‌شده و گاهی تشویق‌ها، کف‌زدن‌ها و فریادهای تحسین و هلهلهٔ آنان تا یک ربع ساعت نیز به طول می‌انجامیده، به طوری که عارف مجبور به تکرار اشعار می‌شده است.

د. کنسرت‌های عارف مشتاقان و شیفتگان فراوانی داشته ولی عارف به دلایلی چون: خستگی و افسردگی روحی و جسمی و مشکلاتی که در گردآوردن نوازندگان و همکاری با آنان داشته، اجرای کنسرت‌ها را به مسامحه و تعلل می‌گذرانده و در نهایت در مقابل اصرارهای فراوان حاضر به اجرای کنسرت می‌شده است.

ذ. عارف منافع و عواید یکی از کنسرت‌ها را برای چاپ دیوان خود در برلین اختصاص داده است.

ر. از دستاوردهای مهم و تازه یاب این فصل که تا کنون هیچ گونه اطلاعاتی دربارهٔ آن وجود نداشته، کنسرت عارف با بلیط ارزان قیمت برای کارگران و افراد طبقهٔ سوم در ۲۶ فروردین ۱۳۰۲ (۲۹ شعبان ۱۳۴۱) است که نشان‌دهندهٔ توجه ویژهٔ عارف به رنجبران و زحمتکشان بوده است.

ز. گریه کردن حضار، تسلط عارف بر روح جمعیت حاضر در کنسرت و حضور مرتضی نی‌داود به عنوان نوازنده، از جمله نکات برجستهٔ کنسرت جمهوری بوده است.

البته به غیر از گریهٔ حضار، خودِ عارف نیز برخی از کنسرت‌های خود را با چشم اشکبار اجرا می‌کرده است.

ژ. در کنسرتی که عارف در ۲۲ فروردین ۱۳۰۲ به طرفداری از سید ضیاءالدین طباطبایی به روی صحنه برد، تماشاگران ابیات تصنیف را به دلیل خوش‌آهنگ بودن با او تکرار کرده‌اند. همچنین در هنگام اجرای این کنسرت، تماشاگران علاوه بر تشویق جانانهٔ عارف، با فریادهای «مرده باد نصرت‌الدوله» مراتب نفرت و انزجار خود را از این رجل سرشناسِ خاندانِ قاجار آشکار ساخته‌اند.

فصل ۵. عارف و موسیقی ـ در این فصل به مسائلی همچون: عارف و تأسیس مدرسهٔ موسیقی، عقاید عارف در موسیقی، رضاقلی میرزا ظلی تنها شاگرد شناخته شدهٔ عارف و مناسب‌خوانی عارف پرداخته شده است.

مهم‌ترین دستاوردهای این فصل عبارتند از:

الف. برای اولین بار فهرست کاملی از ضبط آثار عارف در صفحات گرامافون به دست داده شده که تا این لحظه، کامل‌ترین فهرست ضبط آثار عارف توسط خوانندگان قدیمی به شمار می‌رود.

ب. با دستیابی به فیلم‌های مستندِ کمیاب و دیریاب «سیمای معاصران» و «گفت و شنودی دربارهٔ ابوالقاسم عارف قزوینی» اطلاعات بسیار ارزشمندی دربارهٔ عارف به علاقه‌مندان ارائه شده است.

فصل ۶. همکاران هنری عارف ـ در این فصل، با دستیابی به منابع کمیاب و ناشناخته‌ای چون مستند تلویزیونی «سیمای معاصران» و منابعی از این دست، به نوازندگانی که در کنسرت‌ها یا محافل خصوصی با عارف همکاری داشته‌اند پرداخته شده است که گامی نو در جهت پژوهش‌های عارف‌شناسی به شمار می‌رود. مهم‌ترین بخش این فصل، شناسایی نوازندگان کنسرت جمهوری برای اولین بار است که در منبعی دیگر به آن اشاره نشده است.

فصل ۷. خاطرات ـ در این فصل خاطراتی که مربوط به جنبهٔ موسیقایی عارف است گردآوری شده که حاوی نکاتی مفید برای علاقه‌مندان خواهد بود.

فصل ۸. اسناد شکایت عارف از گماشتگان سپهدار ـ در این فصل برای اولین بار اسناد پروندهٔ شکایت عارف از گماشتگان سپهدار تنکابنی که پس از اجرای کنسرت در گاردن پارتی پارک ظل‌السلطان مورد ضرب و شتم آنان قرار گرفته و در سازمان اسناد ملی ایران نگهداری می‌شود به طور کامل بیرون‌نویسی شده و به چاپ رسیده است.

در یک مرور اجمالی، خلاصهٔ این پرونده بدین شرح است:

پس از اجرای گاردن پارتی پارک ظل‌السلطان (بین ۱۹ تا ۲۶ اردیبهشت سال ۱۲۹۳/ ۱۲ تا ۱۹ جمادی‌الثانی ۱۳۳۲) و به دلیل توهینی که در یکی از اشعار خوانده شده در این کنسرت متوجه سپهدار تنکابنی بوده است، گماشتگان سپهدار مأموریت می‌یابند که عارف را به شدت گوشمالی دهند.

بر همین اساس، سه تن از نوکران و وابستگان وی به نام‌های میرزا علی‌خان، علی‌مردان‌خان و عزیزالله‌خان در اول رجب سال ۱۳۳۲ در ازدحام جمعیت و در مقابل دیدگان رهگذران، عارف را که همراه دوست صمیمی‌اش سید باقرخان بانکی در حال عبور از مقابل شمس‌العماره بوده است به شدت مورد ضرب و شتم قرار می‌دهند.

دخالت مردم و سررسیدن مأمورین پلیس، منجر به رهاییِ عارفِ به شدت مجروح می‌شود و در همان روز از عارف و تعدادی از شهود و متهمین در نظمیه توسط میرزا باقرخان پدر کمیسر متبحر نظمیه بازپرسی و بازجویی به عمل می‌آید و پروندهٔ استنطاقات مربوطه به همراه گواهی معاینهٔ مریض‌خانهٔ نظامی احمدیه به عدلیه ارسال می‌شود.

متهمین بار دیگر در ادارهٔ استنطاق عدلیه مورد بازجویی و استنطاق قرار می‌گیرند و عارف نیز برای تعیین جراحات وارده به ادارهٔ طبی قانونی عدلیه فرستاده می‌شود.

از بازجویی از متهمین در نظمیه و عدلیه هیچ گونه سرنخی مبنی بر دستور سپهدار به ضرب و شتم عارف و نقش او در این پرونده به دست نمی‌آید و متهمین نیز به جد هر گونه دخالت سپهدار را در این ماجرا انکار می‌کنند.

با تکمیل پرونده و نزدیک شدن به موعد دادگاه، نقیب‌زاده توسط عارف و شیخ علی طالقانی از سوی متهمین به عنوان وکیل مدافع به عدلیه معرفی می‌شوند.

جلسهٔ اول دادگاه در ۱۸ رجب ۱۳۳۲ برگزار می‌شود که به علت وجود نقص در وکالت‌نامهٔ وکیل متهمین به ۲۵ رجب موکول می‌شود. سه روز بعد از پایان جلسهٔ دوم دادگاه، یعنی در ۲۸ رجب ۱۳۳۲ قمری، عارف با ارسال نامه‌ای از تعقیب پرونده انصراف داده و گذشت خود از متهمین را اعلام می‌کند.

با وجود گذشت عارف، به دلیل جنبهٔ عمومی جرم، جلسهٔ سوم دادگاه در ۲۹ رجب با حضور مدعی‌العموم برگزار شده و در این جلسه نیز همچون دو جلسهٔ قبل، شیخ علی طالقانی وکیل متهمین با طفره رفتن و دفاعیات غیرمرتبط قصد تبرئهٔ موکلین خود دارد.

در نهایت در ۲ شوال حکم دادگاه مبنی بر موقوف شدن دعوا و قرار منع محاکمه صادر می‌شود که با اعتراض مدعی‌العموم، پرونده در ۱۲ شوال برای فرجام‌خواهی به دادگاه استیناف فرستاده می‌شود.

سرانجام در ۱۶ شوال بدین دلیل که تقاضای تجدید نظر پس از گذشت مهلت مقرر به دادگاه استیناف ارسال شده و همچنین به علت این که قرار منع محاکمه مشمول قرارهای قابل استیناف نمی‌شود، فرجام‌خواهی مورد قبول رئیس دادگاه تجدید نظر قرار نمی‌گیرد.

چون رد درخواست استیناف مدعی‌العموم آخرین برگ موجود در این پرونده است، از ادامهٔ احتمالی این ماجرا اطلاعی در دست نیست.

لازم به ذکر است عین‌السلطنه در خاطرات خود نوشته است که سپهدار محرمانه حبس گماشتگان خود را خرید که صحت این نوشته به درستی مشخص نیست. اگر این ادعا درست باشد ممکن است بعد از رد تقاضای تجدید نظر در دادگاه استیناف، پرونده به دیوان عالی جزا (دیوان عالی کشور) فرستاده شده و آن دادگاه حکم به حبس ضاربین داده باشد.

مهم‌ترین دستاورد این فصل این است که علاوه بر ارائهٔ اطلاعات بی‌نظیر و منحصر به فرد دربارهٔ این پرونده، مشخص می‌سازد که نظر سعید نفیسی و اعظام‌الوزارهٔ قدسی مبنی بر این که عارف در شب کنسرت یا دو روز پس از اجرای کنسرت مورد حملهٔ گماشتگان سپهدار قرار گرفته نادرست بوده است.

❊ ❊ ❊

در خاتمه ذکر این نکته ضروری است که در تألیف این کتاب عده‌ای از دوستان و پژوهشگران گرانقدر به طرق گوناگون یاری‌رسان نگارنده بوده‌اند که سپاسگزاری و قدردانی از ایشان بر نگارنده واجب است. بر همین اساس، از:

جناب آقای دکتر سید محمد حکاک به دلیل انتخاب نام کتاب، جناب آقای دکتر بهمن کاظمی به دلیل در اختیار گذاردن صفحه‌ای از دفترچهٔ یادداشت خطی مرحوم میرعلی مکرمی، جناب آقای مهدی فراهانی به دلیل در اختیار گذاشتن اسناد پروندهٔ شکایت عارف از گماشتگان سپهدار تنکابنی و تعدادی از برچسب‌های صفحات گرامافون آثار عارف، جناب آقای وهرز پوراحمد به دلیل همکاری‌های ارزنده در تهیهٔ فهرست آثار ضبط شدهٔ عارف در صفحات گرامافون، جناب آقای سعید انبارلویی مدیر کل صدا و سیمای استان قزوین به دلیل در اختیار گذاردن قسمت اول مستند تلویزیونی «سیمای معاصرین» و مستند تلویزیونی «گفت و شنود دربارهٔ ابوالقاسم عارف قزوینی»، جناب آقای محمدامین میراحمدی به دلیل در اختیار گذاردن قسمت دوم مستند تلویزیونی «سیمای معاصرین»، جناب آقای ناصرالدین حسن‌زاده مجموعه‌دار اسناد تاریخی به دلیل در اختیار قرار دادن اشعار و تصنیف‌های کنسرت آذربایجان به خط علی بیرنگ، جناب آقای فرید خردمند به دلیل تعیین گوشه‌ها و گردش ملودی در تصنیف‌های عارف، جناب آقای علی امیری، محمد بندری لنگرودی و رحمت‌الله منجمیان به دلیل فراهم کردن ارتباط نگارنده با دکتر شمس‌الدین ابوالهدی و دستیابی به عکس سید جعفر مجتهد لنگرودی، جناب آقای مهرداد فردیار به دلیل در اختیار گذاردن جزوهٔ چاپ سنگی «ادبیات عارف»، جناب آقای عنایت‌الله رحمانی مسئول بخش نشریات کتابخانهٔ دایرةالمعارف بزرگ اسلامی به دلیل در اختیار گذاردن نشریات و مجلات قدیمی، جناب آقای محمدرضا شرایلی به دلیل در اختیار گذاردن برخی برچسب‌های آثار ضبط شدهٔ عارف در صفحات گرامافون، جناب آقای سید جواد حسینی به دلیل در اختیار قرار دادن برخی فایل‌های صوتی مورد نیاز، جناب آقای محمود محمودزاده مسئول نشریات کتابخانه ملی تبریز به دلیل در اختیار گذاردن نسخه‌ای از نشریهٔ شاهین تبریز، جناب آقای پویا دارابی به دلیل درایت و جدیت در صفحه‌آرایی و ویرایش تصاویر و جناب آقای سید محمد موسوی مدیر محترم مؤسسهٔ فرهنگی‌ـ هنری ماهور به دلیل حمایت‌های بی‌دریغ از چاپ این اثر صمیمانه تشکر و قدردانی کرده و برای یکایک این عزیزان از درگاه خداوند متعال آرزوی توفیق، تندرستی و شادکامی دارم.

مهدی نورمحمدی